

РОЗДІЛ VI

Трибуна молодих учених

УДК 340:343.848

К. Леміщак

Правосвідомість та ресоціалізація: взаємозв'язок категорій

У статті досліджено лінії взаємозв'язку між правосвідомістю особи (як прагненням до правового ідеалу) та ресоціалізацією (як складним процесом, здійснюваним державою через уповноважені нею органи та соціальні інституції, а також особою засудженого/звільненого). Отримано висновок про те, що правосвідомість є важливим чинником при здійсненні ресоціалізації. І хоча правосвідомість та ресоціалізація належать до різних філософсько-правових площин (правосвідомість знаходиться в межах ідеального, ресоціалізація – реального), основною спільною рисою і такою, що зумовлює їхній тісний зв'язок, є дуалістична природа обох. З одного боку, ці два явища відображають ставлення суспільства та держави до права, а з іншого, є засобом впливу права та правової дійсності на життя суспільства.

Ключові слова: правосвідомість, ресоціалізація, структура, функції, аксіоми правосвідомості.

Постановка наукової проблеми та її значення. Перебуваючи в умовах повної або часткової ізоляції від суспільства, засуджений неодмінно зазнає впливу установи виконання покарань, умов, обмежень, додаткових обов'язків, визначених законодавством. Передбачаючи застосування до засуджених та звільнених з УВП засобів ресоціалізації, держава водночас не знімає з такої особи відповідальність за її подальшу інтеграцію у суспільство. Успішність ресоціалізації великою мірою залежить від поведінкового спрямування особи, здатності її об'єктивно оцінювати власні дії та усвідомлювати їхні наслідки.

Очевидним є зв'язок між поведінкою людини та її внутрішніми установками, переконаннями, мотивами. Саме це зумовлює інтерес вивчення ресоціалізації у зв'язку із правосвідомістю.

Аналіз досліджень та публікацій. У ході роботи над статтею було використано праці В. А. Бадири, Л. В. Багрій-Шахматова, І. Г. Богатирьова, М. Я. Гуцуляк, О. М. Джузи, Ю. В. Кузнецова, О. М. Костенка, В. А. Львовичкіна, А. Х. Степанюка, К. С. Тумарова, І. С. Яковець, Д. В. Ягунова, В. В. Копейчикова, А. М. Колодія, П. М. Рабіновича, В. М. Селіванова, І. О. Ільїна, Б. А. Кістяковського та ін.

Метою даної статті є визначення основних ліній взаємозв'язку між правосвідомістю та ресоціалізацією. Реалізація поставленої мети передбачає виконання наступних завдань:

- 1) визначити сутність категорій «ресоціалізація» та «правосвідомість»;
- 2) дослідити структуру зазначених категорій;
- 3) визначити функції правосвідомості та ресоціалізації, прослідкувати їхній взаємозв'язок;
- 4) проаналізувати аксіоми правосвідомості у зв'язку із ресоціалізацією.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Різноманіття підходів до вивчення сутності ресоціалізації свідчить про об'ємне змістове навантаження зазначеної категорії. Підсумовуючи найбільш визначні наукові концепції, ми можемо сформулювати таке теоретичне поняття: ресоціалізація – це корекційний процес, на кожному з етапів якого відповідними суб'єктами (установами, організаціями, підприємствами, громадськими формуваннями) здійснюються цілеспрямовані заходи (організаційно-правового, педагогічного, психологічного, медичного характеру) для повернення девіантна у систему вироблених суспільством цінностей та/або прищеплення йому морально-ціннісних установок, що у підсумку приводить до усвідомленої добровільної правослухняності та відновленні у соціумі як повноцінної особистості.

Комплексність процесу ресоціалізації та різноманіття її функцій зумовлюють виокремлення зовнішніх (об'єктивних) та внутрішніх (суб'єктивних) сторін ресоціалізації. Зовнішня сторона відображає діяльність системи уповноважених установ та організацій, а також їхнього персоналу, на які законодавством покладено виконання функцій із впровадження заходів ресоціалізації (забезпечення режиму, проведення соціально-виховної роботи, загальноосвітнє та професійно-технічне навчання, залучення до суспільно корисної праці).

Щодо внутрішньої (суб'єктивної) сторони ресоціалізації, то її доцільно розглядати як внутрішньо обумовлену активну діяльність суб'єкта, що виражається в усвідомленні ним некоректності, протиправності, суспільної шкідливості та небезпеки поведінки, у бажанні відкоригувати власну поведінку та у свідомому виправленні, засвоєнні нових норм, цінностей, ролей, навичок, замість застарілих чи засвоєних не у повній мірі тощо (Ю. Волков, А. Кравченко, І. Мостовая, В. Анурін). На розгляді саме внутрішньої сторони ресоціалізації ми і зосередимо увагу у рамках даного дослідження.

Аналіз базового кримінально-виконавчого законодавства свідчить, що виокремлення зовнішньої та внутрішньої сторін ресоціалізації є не лише наслідком теоретичного дослідження, але має практичне втілення. Відповідно до ст. 6 Кримінально-виконавчого кодексу, ресоціалізація – це свідоме відновлення засудженого в соціальному статусі повноправного члена суспільства; повернення його до самостійного загальноприйнятого соціально-нормативного життя в суспільстві. Наголосимо на формулюванні «свідоме відновлення». Це означає, що ресоціалізація передбачає інтелектуальний та вольовий аспекти. Саме вони характеризують її внутрішню сторону [1].

Вольовий аспект суб'єктивної сторони ресоціалізації виражає особливий спосіб мотивації, передбачає самоконтроль та цілеспрямовану регуляцію поведінки, її підпорядкування поставленій меті, вибір оптимальних шляхів вирішення проблем. Наприклад, відчуваючи матеріальну залежність чи брак економічної свободи, особа обирає законний шлях отримання коштів (робота за трудовим договором чи контрактом, виконання послуг за цивільно-правовим договором, розпорядження продуктами своєї інтелектуальної чи творчої діяльності), замість незаконного (крадіжка, погроза, шахрайство).

Інтелектуальний аспект позначає адаптацію засудженого до умов навколишнього (а конкретніше – соціокультурного) середовища. Так, особа здатна проаналізувати ситуацію, визначити її суттєві параметри та вибрати відповідний тип правомірної поведінки.

Єдність вольового та інтелектуального аспектів (тобто наявність сформованої внутрішньої/суб'єктивної сторони ресоціалізації) надає сенсу її зовнішній стороні – роботі працівників кримінально-виконавчої, медичної, соціальної, правової сфер, державних, громадських, релігійних інституцій тощо. Таким чином внутрішня сторона ресоціалізації є необхідним чинником для її повноцінного, результативного та ефективного втілення в цілому.

Первинним компонентом побудови ієрархії особистих смислів щодо дотримання чи недотримання правових норм, і таким, що спрямовує поведінку особи в русло правослухняності чи правопорушення, є правосвідомість. Вона ж відображає і ставлення особи до власної поведінки та її наслідків. Для правосвідомості характерні чотири основні види оціночного судження: до права та законодавства; до правової поведінки оточуючих; до правоохоронних органів; до власної правової поведінки [2, с. 161].

Правосвідомість є похідною формою від загальної свідомості. Якщо свідомість надає цілеспрямованого характеру людській діяльності загалом, у всьому її різноманітті, то правосвідомість є вектором усвідомленої та вольової поведінки людини з урахуванням цінності права, поваги до нього, визнання його необхідним сегментом суспільних відносин.

Зміст правосвідомості громадянина виражається у правовій поведінці, яка може бути як конструктивною (правомірною), так і деструктивною (порушення норм права). Оскільки правосвідомість прагне до визначення правового ідеалу, то у цьому випадку ми маємо на увазі поведінку саме правомірну, а відтак три способи її реалізації (використання, виконання, дотримання), а також застосування як особливий спосіб.

Аналіз праць визначних науковців дає підстави для визначення правосвідомості наступним чином: це система відображення правової дійсності в поглядах, теоріях, концепціях, почуттях, уявленнях людей про наявне чи бажане право, його місце і роль у забезпеченні свободи особи та інших загальнолюдських цінностей, емоційні реакції на право, оцінка чинного права з погляду його відповідності загальнолюдським цінностям, прогнозування розвитку права (А. О. Штанько, І. А. Сердюк, О. Ф. Скакун, О. А. Лукашева, М. І. Козюбра, В. В. Копейчиков, П. М. Рабінович).

Таке визначення є традиційним для теорії права. Цікаво, що термін правосвідомість, як і ресоціалізація характерні більшою мірою для пострадянського простору. Буквальний переклад правосвідомості, наприклад, на англійську мову («legal awareness») рідко вживається в англійській мові. Частіше йдеться про «почуття справедливості» («legal justice»).

Правосвідомість не тільки відображає в індивідуальній свідомості характер вже наявних законів, але й активно та творчо коректує й критикує діючі закони (та інститути) з позицій індивідуальної справедливості [3, с. 275].

Під впливом політико-правових і соціальних змін правосвідомість як правове явище зазнавала різних інтерпретацій. Впродовж свого розвитку концепція правосвідомості спиралася на психологічне вчення та зосереджувала увагу на правових емоціях (XIX ст.), набувала рис класового явища (поч. XX ст.), розумілася як ставлення людей до права, закону, правової дійсності, правових вимог, справедливості тощо (середина XX ст.), передбачала зміщення наголосу із емоційної складової на розумову, орієнтувалася на ідеал правової держави (кін. XX – поч. XXI ст.).

Для більшості пострадянських держав характерною залишилася євразійська модель розвитку (зосередження уваги на інтересах держави). Правосвідомість же демократичного суспільства, орієнтується, перш за все, на особистість, її права і свободи.

Зміна історичних та політико-правових умов позначилися також на розвитку наукової думки із приводу етапів формування ресоціалізації. У праці «Виправлення та ресоціалізація засуджених, які відбувають покарання у виправних колоніях середнього рівня безпеки» О. Шкута виокремлює наступні: каральний (байдужість суспільних і державних структур до долі засуджених у більшості країн світу); пенітенціарний (період суттєвих змін у законодавстві та пенітенціарній практиці цивілізованих країн, утвердження прогресивної системи покарання); сучасний (поетапне реформування пенітенціарної системи, спрямоване на гуманізацію виконання і відбування покарання у відповідності до міжнародних норм і стандартів) [4].

Симбіоз двох прогресивних парадигм (правосвідомість як орієнтація на правовий ідеал та ресоціалізація як спосіб повернення індивіда в коло традиційних суспільних цінностей) можна вважати одним із виявів гуманізму як принципу побудови ефективного державного управління загалом та налагодження пенітенціарної системи зокрема.

Тісний зв'язок між правосвідомістю та ресоціалізацією зумовлений значною мірою тим, що структура правосвідомості корелюється із структурою внутрішнього аспекту ресоціалізації. Так, правова психологія та правова поведінка відповідають вольовій стороні, а правова ідеологія – інтелектуальній.

Очевидно, що правосвідомість законослухняного громадянина та правопорушника мають низку відмінних рис. Якщо першу можна назвати правильною, то другій можуть бути притаманні ознаки викривленості, спотвореності (хоча не обов'язково). Характер правосвідомості залежить від правильності побудови кожного з її елементів, а також від їхньої правильної взаємодії. Правосвідомість не тільки виражає ставлення індивіда до правової дійсності, а й спрямовує її на певні зміни в правовому середовищі, прогнозує і моделює їх [5].

Правова ідеологія (раціональний компонент правосвідомості) характеризується цілеспрямованим науковим вивченням та осмисленням права як цілісного та ціннісного явища. Це відображає феноменологічний, аксіологічний підхід до вивчення правосвідомості. З одного боку, правова ідеологія є реакцією великих суспільних груп на правову дійсність (суспільство в цілому, професійні, релігійні, етнічні групи); з іншого, продуктом діяльності і наслідком впливу на суспільство держави, її органів, суспільних інституцій, об'єднань громадян.

Держава, створюючи правовий аспект життєдіяльності суспільства і диктуючи ціннісно-нормативні орієнтири поведінки, займає чільне місце у процесі побудови та формування правосвідомості і в особі уповноважених органів здатна привносити її основні, загальні, фундаментальні риси й у більш вузькі правові інститути. Так, будуючи загальну правову парадигму, держава враховує її особливості при розробці механізму ресоціалізації засуджених.

Правова психологія, на відміну від правової ідеології, передбачає реакцію конкретного індивіда на ті чи інші правові явища. Її основу складають правові емоції, і їхня відповідність правовій дійсності багато в чому залежить від інтелектуальної складової. Так, особа, котра відбуває покарання в УВП (або звільнена особа) підлягає деяким суттєвим правовим обмеженням, пов'язаним з їхнім правовим статусом (засуджений, ув'язнений, судимий тощо). Наприклад, відбуваючи покарання у вигляді позбавлення або обмеження волі, засуджений зобов'язаний дотримуватися режиму (як одного із заходів ресоціалізації на пенітенціарному етапі), що передбачає суворі обмеження та чітку регламентацію його життя.

Особа із викривленою правосвідомістю та із хибними правовими емоціями може свідомо не підкорятися режиму, порушувати його вимоги, створювати конфліктні ситуації, не визнаючи, що умови, в яких вона перебуває, є відповіддю держави на її протиправну поведінку. Такий тип поведінки означає, що особа не прийняла правову ідеологію, притаманну конкретній державі (правопорядок, законність, повага до прав людини і громадянина тощо), а відтак її правосвідомість є дефективною. Таким чином формування правової ідеології та її донесення до громадян (що є важливим завданням держави) ліквідує (або принаймні згладжує) проблему неадекватних правових емоцій, а відтак і викривленої правової свідомості ресоціалізованих осіб та осіб, котрі підлягають ресоціалізації.

Основними напрямками та завданнями ресоціалізації є відновлення засудженого в соціальному статусі повноправного члена суспільства та створення максимально сприятливих умов для повернення особи до нормальної життєдіяльності. Правильна правосвідомість наповнює функції ресоціалізації певними феноменологічними аспектами.

У загальній теорії права виокремлюють три основні функції правосвідомості: пізнавальна (гносеологічна, когнітивна, інформаційна), оціночна (правостворювальна, емоційна) та регулятивна (настановна). На думку Соловійова Є., саме єдність цих трьох функцій і визначає зміст правосвідомості у правовій державі. Особливе значення у процесі ресоціалізації має регулятивна функція правосвідомості, адже вона відображає її діяльну сторону та виражається через систему мотивів, ціннісних орієнтацій, правових установок, усвідомлення обов'язковості юридичних норм.

Деяке специфічне забарвлення мають функції правосвідомості у площині ресоціалізації. Це зумовлено особливими правовими відносинами, що складаються під час цього процесу, а також нетиповим колом їх учасників. Функції правосвідомості у площині ресоціалізації варіюються залежно від суб'єкта та його місця у процесі ресоціалізації. Говорячи про особу правопорушника, можемо визначити такі її функції: формування почуття правової справедливості; реалізація внутрішнього імперативу законслухняного громадянина; застереження від правового нігілізму; активізація інтелектуальної діяльності. Функціями правосвідомості для суб'єктів здійснення ресоціалізації є, наприклад, формування індивідуальної правової концепції здійснення ресоціалізації, формування професійно-юридичної думки.

При правильній правосвідомості ресоціалізація сприймається особою засудженого як елемент його державної підтримки, а не як елемент стигматизації. Формування правильної правосвідомості підкоряється певним законам та аксіомам. Деякі з них розроблені І. О. Ільїним та описані у праці «Про сутність правосвідомості». Автор виокремлює три основні: закон духовної гідності, закон автономії (здатності до «самозаконності») і закон взаємного визнання (взаємна повага і довіра людей один до одного) [6, с. 223- 244, 267].

Висновки та перспективи подальших досліджень. Співвідношення правосвідомості та ресоціалізації закладено у вольовому аспекті останньої. Особа, що підлягає ресоціалізації, усвідомивши хибність своєї поведінки, формулює для себе її нові власні рамки у межах чинного законодавства та робить її предметом жорсткого самоконтролю. У такому випадку особа виходить із логіки, що порушення закону принижує її людську гідність (закон духовної гідності), завдає шкоди суспільству та потерпілому, якщо такий є (закон взаємного визнання) і визначається для особи неприпустимим, а тягар відповідальності за його вчинення покладається виключно на неї (закон автономії).

Таким чином, правосвідомість є важливим чинником при здійсненні ресоціалізації. І хоча правосвідомість та ресоціалізація належать до різних філософсько-правових площин (правосвідомість знаходиться в межах ідеального, ресоціалізація – реального), основною спільною рисою і такою, що зумовлює їхній тісний зв'язок, є дуалістична природа обох. З одного боку, ці два явища відображають ставлення суспільства та держави до права, а з іншого, є засобом впливу права та правової дійсності на життя суспільства.

Джерела та література

1. Кримінально-виконавчий кодекс України: Закон України від 11.07.2003 // Відомості Верховної Ради України. – 2004. – № 3-4. – Ст. 21.
2. Общая теория права и государства. Под ред. Лазарева В. В. – 3-е изд., перераб. и доп. – М.: Юристъ, 2001. – 520 с.
3. Философия права: учебник под ред. О. Г. Данильяна. – М., 2007. – 416 с.
4. Виправлення та ресоціалізація засуджених, які відбувають покарання у виправних колоніях середнього рівня безпеки: автореф. дис ... канд. юрид. наук / О. О. Шкута. – Дніпропетровськ: б.в., 2011. – 20 с.

5. Скакун О. Ф. Общее сравнительное правоведение: основные типы (семьи) правовых систем мира: [учебник для студентов вузов] / О. Ф. Скакун. – К.: Ин Юре, 2008. – 840 с.
6. Ильин И. А. О сущности правосознания // И. А. Ильин / Сочинения: в 2 т. – М.: Медиум, 1993. – Т. 1. Философия права. – 510 с.

Лемищак Е. Правосознание и ресоциализация: взаимосвязь категорий. Статья посвящена анализу категорий «правосознание» и «ресоциализация», в частности, соотношению между ними. Вопросы правосознания касаются целый ряд монографий, кандидатских и докторских диссертаций, публикаций в периодических изданиях. Несколько иная ситуация сложилась по поводу исследования ресоциализации: за время независимости Украины было защищено около 40 докторских диссертаций, посвященных изучению отдельных составляющих уголовно-исполнительной политики, однако проблема ресоциализации еще требует всестороннего и обстоятельного исследования. Очевидной является связь между поведением человека и его внутренними установками, убеждениями, мотивами. Именно это обуславливает интерес изучения ресоциализации в связи с правосознанием. Исследуя вопрос о соотношении данных категорий, автор преследует цель изучить смысл понятий «ресоциализация» и «правосознание», определить структуру обеих категорий, выделить смежные функции, проанализировать аксиомы правосознания в их связи с проведением мер ресоциализации.

Ключевые слова: правосознание, ресоциализация, структура, функции, аксиомы правосознания.

Lemishchak K. Legal Justice and Resocialization: Correlation of Categories. The paper is devoted to the categories of justice and re-socialization analysis, particularly the correlation between them. The problem of «legal awareness» (or legal justice) has been a subject of numerous monographs, dissertations, publications in periodicals. There is another question dealing with the study of re-socialization: during the Ukrainian independence there were about 40 doctoral theses devoted to the study of some penal policy components, but the problem of re-socialization still requires detail research. The relationship between human behavior and its internal attitudes, beliefs, motives is obvious. It is the main point for the researching of re-socialization in connection with the sense of justice. The exploring of these categories demands the fulfillment of the following tasks: to define the categories of «re-socialization» and «sense of justice»; to determine the structure of both of them; to define related functions of re-socialization and sense of justice, to analyze the axioms of legal justice in their connection with re-socialization measures.

Key words: legal awareness, re-socialization, structure, functions, axioms of legal justice.

УДК 343.15:343.13

К. Олексюк

Особливості оскарження рішень, дій чи бездіяльності прокурора під час досудового розслідування

У статті висвітлено проблеми практичної реалізації положень інституту оскарження рішень, дій чи бездіяльності прокурора під час досудового розслідування. Обґрунтовано окремі пропозиції про внесення змін до Глави 26 Кримінального процесуального кодексу України щодо законодавчого регулювання змісту і форми скарги на рішення, дію чи бездіяльність прокурора під час досудового розслідування. Проаналізовано підстави щодо вдосконалення процедури оскарження рішень, дій чи бездіяльності прокурора під час досудового розслідування.

Ключові слова: оскарження рішень, дій та бездіяльності, прокурор, досудове розслідування, кримінальне провадження, права та свободи людини.

Постановка наукової проблеми та її значення. Кожна держава зобов'язана забезпечити будь-якій особі, яка перебуває у межах її території та під її юрисдикцією, ефективний засіб правового захисту у разі порушення її прав та свобод відповідно до Міжнародного пакту про громадянські та політичні права.

Конституція України, а саме стаття 55 встановлює право людини і громадянина на судовий захист, що виявляється у гарантуванні кожному права на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, зокрема прокурора. Право на оскарження процесуальних рішень, дій чи бездіяльності прокурора є однією із загальних засад кримінального провадження[3, с.300].